

- 12 Толочко П.П. Тасмниці Київських підземель. К., 1968. С. 63 - 64.
- 13 Эртель А.Д. Древнейшие пещеры на Зверинце в Киеве. К., 1913.
- 14 Преображенский П. Путивльский Молченский, печерский монастырь (Курской губернии). Киев, 1877; Описание Молченской Рождество-Богородицкой общежительной Софрониевой пустыни, находящейся в Курской епархии. СПб., 1846.
- 15 Головацкий Я. Монастыри Юго-Западной России вообще и Креховский монастырь в частности. / Памятники русской старины в Западных губерниях. / Под. ред. Батюшкова. СПб. 1885. Т. VII.
- 16 Дятлов В. Монастыри Украинской Православной церкви. С. 70.
- 17 Барон Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московских делах. СПб., 1908. С. 106.
- 18 Полное собрание русских летописей. М., 1965. Т. 13. С. 256.
- 19 Ковалевский А. Успенская Святогорская общежительная пустынь. ЦДІА. Ф. 1814. Об. 1. Л. 3.
- 20 Святогорская Успенская общежитийная пустынь в Харьковской епархии. Одесса, 1896. С. 13 - 14.
- 21 Кульжинский Г. Святогорская Успенская общежительная пустынь. Харьков, 1880. С. 10 - 14.
- 22 Багалій Д.І. Історія Слобідської України. СПб., 1918. С. 37.
- 23 Дятлов В. Вказана праця. С. 23.
- 24 Преображенский П. Путивльский Молченский, печерский монастырь (Курской губернии). К., 1877; Описание Молченской Рождество-Богородицкой общежительной Софрониевской пустыни, находящейся в Курской епархии. СПб., 1846.
- 25 Дятлов В. Вказана праця. С. 30 - 31.
- 26 Там само. С. 25.
- 27 Словарь исторический о святых, прославленных в Российской церкви и о некоторых подвижниках благочестия, местно чтимых. СПб., 1862.
- 28 Псково-Печерский Успенский монастырь. М., 1988.
- 29 Виписки Н.М. Карамзіна зі Степенної книги. / Н.М. Карамзин. История Государства Российского. М., 1993. Т. 5. Примечания к тому. С. 318, 322, 324.
- 30 Словарь исторический о святых... С. 141 - 142.
- 31 Полный православный богословский энциклопедический словарь. М., 1992. Т. 1.
- 32 В.И. Плужников. Пещерные монастыри на Дону и Осколе / Памятники русской архитектуры и монументального искусства. Города. Ансамбли. Зодчие. М., 1985. С. 93 - 103.

ХОЛОДНА ЗБРОЯ ЯК СКЛАДОВА КОМПЛЕКСУ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ОЗБРОЄННЯ XVII СТ.: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ

Для армій європейських держав XVII ст. стало продовженням перебудови, яка охопила їх з початку XVI ст. Зміни були довготривалі, комплексні й стосувались всіх елементів, з яких складається армія: озброєння, постачання, військової організації. Змінюється сам характер армії - вона поволі набуває статусу регулярної. Бойові дії стають масштабнішими, головну роль тепер відіграє вогневий бій. Певних змін зазнає і військова думка - стратегія і тактика. Все більшого значення набуває організація системи матеріального забезпечення для великих армій. Відходять у минуле старі уявлення про фортеці, принципи облоги та бойове захисне спорядження. Відбувається перегляд значення різних родів військ, їх перекаліфікація - деякі переозброюються, інші зникають взагалі, а їх місце посідають нові.

У цьому зв'язку українське козацтво зі своїм оригінальним комплексом озброєння, системою військової організації та бойовою тактикою, посідало найпереводніші позиції серед армій Європи. Ще Д. І. Яворницький зазначав, що своїм озброєнням запорізькі козаки переважали навіть армії Західної Європи¹.

На формування історичної своєрідності національної військової справи наклало відбиток особливе геополітичне становище України - між Європою, Кримським ханством та Росією. Це сприяло створенню в країні умов для надбання унікального бойового досвіду, заснування передової військової тактики з використанням найбільш прогресивних на той час видів озброєння.

Українськими та російськими дослідниками проведена велика робота по виявленню, систематизації та вивченню холодної зброї, що побутувала на території України з найдавніших часів. Нагромаджено значний археологічний матеріал, започатковано великий фонд ілюстрацій та світлин.

Виконано детальний опис значної кількості експонатів, запропоновано теоретичне підґрунтя для вирішення проблем походження, розвитку, спадкоємності та модифікації форм холодної зброї, шляхів її проникнення на територію України. Але досі не існує цілісної як в теоретичному, так і в конкретно-історичному плані джерелознавчої праці, в якій би провадилось комплексне дослідження української січної зброї XVII ст.

Вивчення холодної зброї почалося ще в другій половині XIX ст. Перша конкретно-історична інформація про давнє озброєння з'являється з першими масштабними курганними розкопками, які розпочав О. С. Уваров в 1851 р. У музеях почав нагромаджуватись числений матеріал. Однак археологічні знахідки ще дуже рідко використовувалися тоді як джерельна база для наукових праць².

Зброю, знайдену в курганах, описували та частково систематизували В. І. Сизов, М. Є. Бранденбург, О. О. Спіцин, В. З. Завитневич та деякі інші дореволюційні археологи.

У XX ст. з'являються перші праці, спеціально присвячені зброї. Це дослідження В. Г. Федорова³ Е. Е. Ленца⁴, П. фон Вінклера⁵. Загалом, вони ретроспективного характеру і не пов'язані з якимось конкретним хронологічним періодом та територіальними обмеженнями. Однак ці розробки охоплюють значний фактичний матеріал, подають детальні описи знайдених екземплярів, пропонують перші класифікаційні схеми та формулюють чіткі означення різних типів зброї.

Основні наукові дослідження холодної зброї розпочинаються з повоєнних часів. Відтоді започатковано широку історіографію, що продовжує розвиватися і в наш час працями сучасних дослідників.

Різновидом січної зброї, що на протязі століть був основним видом холодної клинкової зброї і став безпосереднім попередником шаблі, є меч. Дослідження історії мечів, які побутували на українській території починається з скіфських часів (VII ст. до н. е.). Тут нагромаджено великий матеріал: період достатньо вивчений і далі розробляється вітчизняними та російськими дослідниками. Серед них - Є. В. Черненко, А. І. Мелюкова⁶, К. Ф. Смирнов⁷, В. Д. Блават-

ський⁸, М. І. Сокольський⁹, Б. О. Шрамко, В. П. Шилов, Т. О. Шаповалов, М. Г. Мошкова, А. В. Симоненко, Ю. С. Гребенников та ін.

З утворенням Київської Русі, розвиток зброї виходить на якісно новий рівень. І це цілком закономірно, оскільки Київська Русь була однією з найбільших середньовічних держав Східної Європи із розвинутими державною організацією, ремеслом та торгівлею. Саме тут вперше з'являється зброя з кривим клинком.

Зброя часу Київської Русі достатньо висвітлена в науковій літературі. В різні часи над нею плідно працювали А. М. Кирпичников, Г. Ф. Корзухіна, В. Г. Бережинський¹⁰ (перший український науковець, що провів комплексне дослідження озброєння Київської Русі), О. В. Арциховський, М. Г. Рабинович, М. Я. Мерперт та ін.

На відміну від великої кількості досліджень, присвячених періодам вітчизняної історії про які сказано вище, середньовічна українська холодна зброя XV-XVIII ст. досі не стала предметом окремого розгляду. Як об'єкт вивчення вона зустрічається лише в загальних працях, присвячених історії українського козацтва¹¹ та його військовій організації¹², оглядово згадується в статтях зі зброєзнавчої тематики¹³, етнографічних розвідках. Проте досі науковий опис козацької січної зброї XVII ст. українськими, чи російськими авторами не проводився. Це тим більш прикро, оскільки російська зброя того ж періоду досліджена у працях М. М. Денисової¹⁴, С. К. Богоявленського, та ін.

Для з'ясування поняття "зброя" звернемося до довідкових видань. Тлумачний словник Володимира Даля визначає це поняття так: "Зброя - всякий предмет, чи знаряддя для нападу, або захисту"¹⁵.

Згідно Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона, зброєю називаються "знаряддя, виготовлені людиною для боротьби зі своїми ворогами, людьми, або звірями"¹⁶.

Майже через століття Радянська Військова Енциклопедія подала таке визначення: "... пристрої та засоби, що використовуються в збройній боротьбі для ушкодження та знищення супротивника. Править за знаряддя, як для нападу, так і для захисту"¹⁷.

Майже ідентичне формулювання подає Велика Радянська Енциклопедія: "Загальна назва пристроїв і знарядь, що використовуються в збройній боротьбі для знищення живої сили супротивника, його техніки та споруд"¹⁸.

Сучасні авторитетні міжнародні довідкові видання подають визначення, що за стилем більш схожі на дореволюційні російські. Кембріджський Міжнародний словник англійської мови пояснює слово "зброя" (weapon) таким чином: "... будь-який предмет, що використовується для боротьби, або війни..."¹⁹.

В Енциклопедії "Британіка" поняття "зброя" дещо конкретизовано: "знаряддя, що використовується в бою з метою вбивства, пошкодження, або поразки супротивника"²⁰.

Отже, всі розглянуті нами видання (вони є найавторитетнішими у своїй галузі), не дивлячись на значну розбіжність формулювань за особливостями побудови, зводять суть зброї до одного й того ж: це є *предмет* (продукт матеріальної культури), що спеціально використовується для нанесення *ушкоджень* та *руйнувань* в процесі ведення збройної боротьби.

Зброя існує стільки ж скільки й людство. Вона виникла за первіснообщинного ладу, як засіб для полювання (нападу та оборони при добуванні засобів до існування, зокрема їжі та одягу). Для цього використовувались підручні предмети, які піддавали хіба що примітивній обробці. Отже, спершу зброя була простим різновидом знаряддя праці. На цьому етапі вона ще не була пристроєм, спеціально пристосованим для ведення бойових дій. Не мала вона також зв'язку з розумовою людською діяльністю, в первісній духовній культурі її місце вкрай обмежене.

Перші види власне зброї відносяться до раннього палеоліту. Це дрюк (палиця), дерев'яний спис, каміння. Поки що це більше знаряддя, ніж зброя, хоча межа між цими поняттями доволі хитка. Основні зразки можна виявити в пізньому палеоліті (35-10 тис. років тому), коли вдосконалення зброї співпало з прогресом у галузі обробки каменя. Сюди відносять списи та дротики з кам'яними та кістяними вістрями. З винаходом праці відбувся перший поділ зброї на ударну та металеву²¹.

У мезоліті (10-7 тис. років тому) було зроблено одне з найзначніших відкриттів в історії зброї - лука та стріли²². Вперше зброя стала складним пристроєм, спроектованим людським мозком і створеним за цим проектом людськими руками. Поява лука також поклала початок технікам володіння зброєю, тобто професійним навичкам.

У неоліті з'явилися види зброї, які стали базовими для всього подальшого її розвитку: сокира (використовувалась кам'яна), булава (з кам'яною голівкою), кинджал (виготовлявся з каменю та кістки). Тоді ж започаткувався інший напрям в розвитку зброї - захисний.

З відкриттям міді (в енеоліті) та винайденням бронзи (в епоху бронзи) починається новий етап в історії розвитку зброї, який співпадає з становленням цілого ряду держав. З'являються спеціально військові види зброї: мечі, чекани, списи тощо. Їх виготовлення набуває масового характеру²³.

Відтепер, основними матеріалами для виготовлення зброї виступають мідь та бронза (пізніше залізо). Вперше процедура виготовлення набуває характеру складного технологічного процесу, що пов'язується з іншими технічними галузями людської діяльності (в даний та наступний історичні періоди це добування металів, ливарна та ковальська справи).

Поступово у збройній боротьбі головну роль починає відігравати меч. Крім того, у стародавніх римлян вперше простежується розподіл деяких видів зброї (меч, спис) на піхотну (гладіус, пілум) та кавалерійську (спата, хаста).

Подальший розвиток зброї характеризується ускладненням і удосконаленням існуючих форм та технологічних процесів, подальшою спеціалізацією відповідно до виділення нових військових груп, або родів військ.

Розвиток інженерної думки призводить до появи складних захисних споруд та, відповідно, облогової техніки.

З VII ст. модифікація меча призводить до появи шаблі, що швидко поширюється серед кочовиків Східної Європи та Середньої Азії. На Русі шаблі з'являються приблизно з X ст.²⁴

Новий епохальний етап розвитку зброї пов'язаний з відкриттям металевих властивостей димного пороху та конструюванням індивідуальних пристроїв для їх використання (мушкетів, пістолів тощо). Відтепер вся зброя поділяється

на вогнепальну та холодну, остання і є предметом нашого дослідження.

Холодною зброєю називаються всі типи наступального озброєння, бойове застосування якого не пов'язане з використанням вибухових речовин і дія якого базується на прикладанні м'язових зусиль воїна²⁵.

На відміну від неї у *вогнепальній зброї* використовується сила тиску газів, які утворились при згорянні пороху, або інших вибухових речовин, для викиду снаряду через стволовий отвір.

У Західній Європі та на теренах України вогнепальна зброя відома з XIV ст. Технічна недосконалість деякий час не дозволяла їй конкурувати з холодною, проте вже з XVI ст., з винайденням ударно-кремінного замкового механізму, ситуація помітно змінюється на краще.

Розглядаючи процес розвитку зброї, звернемо увагу на те, що він в кожний конкретний історичний період завжди точно відображає стан матеріальної культури і технологічний рівень суспільного виробництва. Всі найпередовіші технічні досягнення та відкриття, в першу чергу, завжди знаходять практичне втілення у вдосконаленні зброї та процесів її виготовлення. Першочергово це стосується тих типів озброєння, що в даний історичний період є прогресивними і активно розвиваються.

Для періоду, що розглядається (XVII ст.) перевага вогнепальної зброї є вже незаперечним фактом. Тому подальший розвиток і вдосконалення зброї були пов'язані тільки з нею. Роль холодної зброї на цьому етапі помітно знижується. Окремі види останньої (наприклад, булава) набувають церемоніального, або декоративного значення (атрибути влади).

Проте, січна зброя, як вид не зникає - просто звужується сфера її використання. Відтепер шабля, а не меч, стає основною зброєю ближнього бою кінноти та рукопашної піхоти.

У міжнародній джерелознавчій та археологічній літературі питання походження, розвитку та поширення шаблі дебатуються досить гостро і остаточно не з'ясовані. Деякі дослідники взагалі відмовляються його коментувати²⁶.

Головний акцент ставиться на початковому періоді історії шаблі. Більш пізній вітчизняний матеріал (після IX ст.) залучається головним чином, для уточнення нюансів її розвитку. Подальший час існування шаблі, - епоха, з якої почався практичний занепад холодної зброї (XVI - XVII ст.), залишається взагалі недостатньо дослідженою.

У XVII ст. на території України побутували кілька видів холодної зброї. Це, зокрема, *шабля* - різновид клинкової (білої²⁷) зброї. Її відносять до розряду *холодної рублячо-колючої* зброї. Як холодна зброя, шабля потребує прикладання значних м'язових зусиль при своєму використанні. Рублячо-колючі властивості її обумовлені:

1. *Характером таких зусиль*. Головне призначення шаблі - січний удар. Рідше використовувався колючий удар який теж був можливий завдяки особливостям конструкції шаблі.

2. *Формою клинка і руків'я (конструктивними особливостями)*. Виходячи з цих даних можна сказати, що шабля є різновидом клинкової зброї і як засіб боротьби характеризується комплексом особливих властивостей, що вказані нижче.

Шабля складається з клинка, ефеса та піхов. Клинок - викривлений, з лезом на вигнутому боці та обухом на угнутому, має вістря (іноді доли) та хвостову частину для кріплення ефесу. Ефес має руків'я з китицею та хрестовину з перехрестям (східні шаблі), або гарду (європейські шаблі). Піхви у шабель бувають дерев'яні, обтягнуті шкірою, сап'яном чи оксамитом²⁸.

Перші шаблі (шаблі-мечі²⁹) відомі на території Київської Русі приблизно з X ст. Припускають, що вони східного походження. Деякі екземпляри датуються X-XI ст.³⁰

З XI ст. на шаблі з'являється елмань³¹ - розширення в бойовій частині клинка з двосторонньою заточкою, яке переходить у вістря. Її призначення - збільшити вагу клинка і, відповідно, силу удару.

Руків'я шаблі має вигляд хреста і призначено для захисту руки. Біля хрестовини знаходиться кресало - видовжена металічна пластина функція якої - затримувати ворожу зброю, що ковзає по клинку³².

Вже сам опис конструкції шаблі свідчить про те, що головним способом її використання був січний удар. У зв'язку

з цим для неї характерний цілий комплекс особливих ознак. Завдяки вигину клинка і нахилу руків'я в бік леза (5-80)*, шабля має січно-ріжучу дію. Січний удар має круговий характер, він є ковзаючим і охоплює значну поверхню тіла супротивника³³. Ефективність його визначається таким співвідношенням кривизни клинка і місцезнаходженням центра ваги що, при зменшенні кута різання збільшується сила удару: "...кривий клинок мало в чому поступається прямому в силі удару, якщо тільки ступінь його кривизни правильно розраховано"³⁴.

Невелика кривизна і двогостра кінцева частина (третина, чи чверть нижнього кінця клинка) підсилювали також колючий удар. Його ефективності сприяло і те, що руків'я нахилено до леза з таким розрахунком, щоб в момент удару клинок не знаходився під тупим кутом до вісі витягнутої руки (що характерно для меча), а лежав з нею в одній горизонтальній площині. Тобто рука в цьому випадку ставала ніби продовженням клинка. В пішому бою колючий удар був навіть ефективнішим за січний.

І все ж шабля з'явилась і розвивалась, перш за все, як кавалерійська зброя. Підтвердження цьому знаходимо у А. М. Кирпичникова. Проаналізувавши результати вивчення 48 описаних та документованих поховань з шаблями XI - XIII ст., він дійшов таких висновків: 83% похованих, крім шаблі, мали коня, 50% - мали при собі стріли, 33% - спис, 37% - захисне спорядження. Отже, зв'язок шаблі з конем та знаряддям кінного бою не викликає сумніву³⁵.

Таким чином, використання шаблі пов'язане, в першу чергу, з січним ударом воїна-вершника. Воно вимагає значної сталості останнього в сідлі та стременах, але надає йому більшої розкутості в руках, дозволяючи впевненіше досягати віддаленого супротивника. Завдяки розглянутим особливостям конструкції та меншій, ніж у меча, ваги клинка інтенсивність ведення бою значно підвищувалась. Отже, в руках вершника шабля є більш дієвим інструментом, ніж у піхотинця.

При класифікації шабелі необхідно виходити з розгляду

* Мається на увазі кут між віссю верхньої третини шабельного клинка і віссю стрижня руків'я.

таких її частин, що з часом підлягали найбільшим змінам. Такими складовими є: сам клинок, перехрестя, верхів'я.

В Україні XVII ст. шабля була основним, найпопулярнішим видом професійної холодної зброї. Вона була на озброєнні як українських козацьких реєстрових і січових підрозділів, так і польських найманих піших хоругв і посполитого рушення. Всі види польської кінноти поза основною зброєю були озброєні ще й шаблею³⁶.

Шабля не була дешевим і загальнодоступним видом зброї. Запорізькі козаки далеко не всі мали шаблі. Наприклад, за спогадами очевидців, під Хотиним (1621) та Берестечком (1651) мало у кого з козацького війська була шабля, в той час як рушниці, чи самопалами, мали всі³⁷. Така тенденція характерна не тільки для України. Вона притаманна Європі та країнам Сходу. С. К. Богоявленський вказує, що східні шаблі в Московії XVII ст. дуже високо цінувались (за якість металу та обробки); вони коштували по кілька сотень рублів; тож більшість дворян змушена була користуватись шаблями місцевого виробництва³⁸.

Кваліфіковане використання шаблі вимагало знання певної техніки бою та значного бойового досвіду.

Меч - різновид клинкової зброї; прямий двогострий клинок з руків'ям, яке відділене від клинка перехрестям і закінчується верхів'ям³⁹. Найдавніші мечі відомі з 2 тис. до н.е. Скіфські мечі (акінаки) були короткі й пристосовані, в основному, для колючого удару⁴⁰. З I ст. н.е. основним видом зброї на території, що розглядається, стає довгий вузький сарматський меч, пристосований для січного удару важкоозброєного вершника⁴¹. За часів Київської Русі (з IX ст.) були поширені мечі франкського (європейського) типу⁴².

Меч в Україні XVII ст. відноситься до західноєвропейського типу. Особливістю його є те, що він, пристосований для січного і для колючого удару, в першу чергу виступає як січна зброя вершника.

Меч не можна віднести до виключно українського типу зброї. Зустріти його можна лише серед польської шляхти (фамільна зброя), але, загалом, досить рідко, оскільки в цей період в європейських арміях меч нещодавно вийшов з озброєння у піхоти, а в кінноті був повністю замінений шаблею (з XVI ст.). Інші країни-сусіди України в цей конкретний іс-

торичний період також не могли постачати на українську територію мечів. У Московії меч уже відійшов в "царину легенд"⁴³. Кримські татари і турки традиційно використовували зброю з викривленим клинком.

В усякому разі, розглянувши український та польський комплекси озброєння різних родів військ, легко дійти висновку, що меч, принаймні як штатна зброя, у польській армії уже не вживався (хоча в XVI ст. він ще знаходився на озброєнні), а українські козаки взагалі ніколи ним не користувалися.

Спис - деревкова зброя, найстаріша в світі. З'явився він в епоху палеоліту. Спочатку являв собою загострену дерев'яну палицю, пізніше трансформувався в ратище з наконечником, розмір якого значно варіювався (міг доходити до 5 метрів).

Починаючи з епохи бронзи, бойова частина списа виготовлялась з металу. Найбільшого поширення спис набув за античних часів. Активно використовувався як в кінноті, так і серед пішого війська. Від початку свого існування спис поділявся на *метальний та колючий*, в залежності від способу його використання і конструктивних особливостей. На території Київської Русі були поширені обидва типи списів. Метальні називалися *сулицею*; їх носили в особливому сагайдаку.

Колючий різновид списа був вельми поширеним серед козаків. Їх вживала головним чином кіннота. Спис - головна зброя першого кінного натиску. Таким і була його роль у військах, де важка кіннота була головною ударною силою.

В українських козаків XVII ст. кіннота не виконувала подібної функції. З польськими гусарами козацькі вершники у відкритому двобої конкурувати не могли. Проти татар кінна тактика взагалі була неефективна. Отож, роль кінноти була допоміжною. Позитивний результат у битві завжди досягався за рахунок піхоти, оснащеної вогнепальною зброєю. Піші козаки також використовували деревкову зброю, як засіб протидії ворожій кінноті. Часто вони брали в бій *рогатини* - різновид списа, але більш короткий, із широкою, роздвоєною бойовою частиною.

За описом Д. І. Яворницького, запорізькі списи виготовлялись з тонкого і легкого дерева, приблизно 3,5 м завдовжки; бойова частина була залізною. На ратищі знизу був проріз для ремінної петлі, що одягалась на ногу і дозволяла легше утримувати зброю. Іноді на бойовій частині знаходився обмежувач, що дозволяв легко витягти спис з рани. Деякі списи робили з вістрями на обох кінцях⁴⁴.

Різновидом довгого полегшеного списа була піка. В піших частинах українського війська вона знайшла використання в другій половині

XVII ст. серед сердюцької піхоти.

Булава - відома як різновид парадної зброї (символ влади) ще в стародавньому Новгороді, хоча сам термін і взагалі поняття парадної зброї з'являються в актах не раніше XVI ст⁴⁵. Булава складалася з короткого руків'я з бойовою частиною у вигляді яблука, або кулі на кінці. Іноді остання робилась з вістрями (буздихан), сама ж була не кулеподібної, а призматичної форми (брус).

Пірначем називалась булава, в якій бойова частина складалася з поставлених ребром щитків (*пір'я*). Якщо їх було шість, зброю називали *шестопером*. Щоправда, іноді таку назву давали і при більшій кількості пір'я⁴⁶.

Як уже вказувалося, булава слугувала символом влади. Це була типова церемоніальна зброя, стандартна відзнака вищих військових чинів, в тому числі гетьмана.

Келеп (чекан), або бойовий молот - ручна зброя, що складалася з дерев'яної ручки завдовжки з аршин (приблизно 71 см), із залізним молотком, що мав з одного боку тупий обушок, а з другого - гострий ніс⁴⁷. Келепи надзвичайно давня зброя, відома ще з часів епохи бронзи. Вона добре підходить для того, щоб пробивати важкий обладунок, але в XVII ст. цю роботу вже значно краще виконувала куля. Тому серед козаків келеп не був надто популярним. Частіше за все його використовували вершники під час січі, у випадках коли було неможливо, або незручно скористатись пістолями чи шаблею. Як компактна зброя келеп міг використовуватись в тих же випадках, що і кинджал.

Підсумовуючи наш огляд, наведемо типові комплекси козацького озброєння XVII ст.

На малюнку з книги Д. Яворницького представлена холодна зброя і оснащення козацького реєстрового старшини⁴⁸. Сюди відносяться: шабля, пірнач, нагайка, кресало і натруска.

До повного озброєння запорізького козака входили: рушниця (самопал), пістолі, спис чи рогатина, шабля, келеп чи кинджал; з оснащення: лопата чи мотика, рушничне начиння, натруска, кресало. Необхідно додати, що поняття "повне озброєння" умовне, оскільки кожен козак озброювався відповідно до своїх вподобань і можливостей⁴⁹.

Наймана *сердюцька піхота* (перші згадки про неї в джерелах відносяться до 60-х рр. XVII ст.⁵⁰) відноситься до нового типу війська. Це єдиний рід військ Гетьманщини, який за організаційними особливостями, системою забезпечення та бойовими якостями можна назвати професійними регулярними підрозділами.

Головною зброєю сердюків звичайно виступав потужний 18-20 міліметровий мушкет з довгим стволом та ударно-кремінним замковим механізмом. Кожен сердюк мав також при собі шаблю, ріг з порохом, натруску, сумки з рушничним начинням та набоями. При захисті фортець воїни додатково озброювалися піками, сокирами та ручними вибухівками⁵¹.

Коротко простеживши процес формування комплексу козацького озброєння, відзначимо закономірність його утворення. Становлення характерного озброєння і оснащення зумовлене всім попереднім історичним розвитком озброєнь на даній території, спадкоємністю форм різних типів зброї, яка в XVII ст. набула певних характерних рис та особливостей.

Необхідно також підкреслити оригінальність та ефективність комплексу українського озброєння, яке тісно пов'язане з особливостями козацьких методів ведення бойових дій, їх стратегією і тактикою.

Комплексне дослідження козацької холодної зброї XVII ст. складне завдання, що вимагає окремого монографічного дослідження. На сьогодні вивчена ця проблема недостатньо.

Слід відзначити доцільність та необхідність такої роботи для створення національної військової історії та її складової - історії озброєння; виявлення ролі та значення збройової культури України в історії військової справи Східної Європи та Європи взагалі. Дослідження своєрідного комплексу українського озброєння, що склався на XVII ст., та його ролі в еволюції вітчизняного військового мистецтва, військової організації стане відправним пунктом для вивчення порушених питань на теренах нашої країни в наступні часи.

¹ Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3 т. / 2-ге вид. Львів., 1953. Т. 1. С. 168.

² Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948. С. 15.

³ Федоров В. Г. Холодное оружие. СПб., 1905.

⁴ Ленц Э. Э. Указатель отделения средних веков и эпохи возрождения. Ч. 1. Собрание оружия. СПб., 1908.

⁵ Винклер П., фон. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века. / 2-ге вид. М., 1992.

⁶ Мелюкова А. И. Вооружение скифов. М., 1964.

⁷ Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1961. Вып. 101.

⁸ Блаватский В. Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М., 1954.

⁹ Сокольский Н. И. Боспорские мечи. // МИА. 1954. № 33.

¹⁰ Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі та його бойове застосування. Автореф. дис.... канд. іст. наук. К., 2000. Рукоп.

¹¹ Яворницький Д. І. Вказана праця... С. 164-168.

¹² Див.: Історія Українського війська: У 2 т. Львів, 1936. Т. 1. С. 257-263; Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. К., 1968. С. 121-123.

¹³ Див.: Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів. // Київська старовина. 1999. № 6. С. 49-63.

¹⁴ Денисова М. М. Русское оружие. Краткий определитель русского боевого оружия XI - XIII вв. М., 1953.

¹⁵ Толковый словарь живого Великорусского языка: В 4 т. / 3-е издание. СПб.; М., 1905. Т. 2. С. 1791.

¹⁶ Энциклопедический словарь. / Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А.

- Ефрона. СПб., 1897. Т. 22. С. 214.
- 17 СВЭ. М., 1978. Т.6. С. 124.
  - 18 БСЭ. / 3-е изд. М., 1974. Т. 18. С. 538.
  - 19 Cambridge International Dictionary of English. Cambridge University Press. 1995. P. 1647.
  - 20 Encyclopedia Britannica. Електронна версія. (<http://search.britannica.com/>)
  - 21 СВЭ. М., 1978. Т.6. С. 124.
  - 22 Там само.
  - 23 Там само.
  - 24 Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Л., 1956. Вып. 1. С. 62.
  - 25 СВЭ. М., 1978. Т.8. С. 385.
  - 26 Рыбаков Б. А. Вказ. праця. С... 229.
  - 27 Денисова М. М. Вказ. праця... С. 21
  - 28 СВЭ. М., 1978. Т. 7. С. 212.
  - 29 Корзухина Г.Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. 1950. Т. 13. С. 80
  - 30 Кирпичников А. Н. Вказ. праця... С. 62
  - 31 Корзухина Г.Ф. Вказ. праця. С... 78
  - 32 Богоявленский С.К. Вооружение русских войск в XVI-XVII вв. // ИЗ. 1938. № 4. С. 266
  - 33 Кирпичников А. Н. Вказ. праця... С. 62.
  - 34 Ленц Э. Вказ. праця... С. 42
  - 35 Кирпичников А. Н. Вказ. праця... С. 62.
  - 36 Історія Українського війська: У 2 т. Львів, 1936. Т. 1. С. 140, 141, 259.
  - 37 Там само.
  - 38 Богоявленский С.К. Вказ. праця. С. 266.
  - 39 СВЭ. М., 1978. Т.5. С. 274.
  - 40 Мелюкова А.И. Вооружение скифов. М., 1964. С. 81.
  - 41 Блаватский В.Д. Вказ. праця... С. 114-118.
  - 42 Рыбаков Б. А. Вказ. праця... С. 228.
  - 43 Богоявленский С.К. Вказ. праця... С. 266.
  - 44 Яворницький Д. І. Вказ. праця... С. 165-166.
  - 45 Винклер П., фон Вказ. праця... С. 289.
  - 46 Винклер П., фон Вка. праця... С. 290.
  - 47 Яворницький Д. І. Вказ. праця... С. 166.
  - 48 Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків: У 3 т. / 3-е вид. К., 1990. Т. 3.
  - 49 Апанович О. М. Вказ. праця... С. 121
  - 50 Сокирко О. Вказ. праця... С. 49.
  - 51 Сокирко О. Вказ. праця... С. 57.

ФАЛЕРИСТИКА ТА (ФРАГІСТИКА